

In: J. De Caluwe e.a. (red.), *Schatbewaarden van de taal. Johan Toeldeman. Liber Amicorum*. Gent, Academia Press, 2004.

ANN MARYNISSEN

DE CONDITIONERING VAN DE SJWA-APOCOPE BIJ ZIJN ONTSTAAN IN HET MIDDELNEDERLANDS

1. Inleiding

Een van de opvallendste verschillen tussen het Middelnederlands en het Nieuwnederlands is de deletie van de onbeklemtoonde klinker aan het wordeinde, in de historische grammatica bekend als 'sjwa-apocope'. De *e*-apocope is een verschijnsel dat over de grenzen van grammaticale categorieën reikt: het treft

- * substantieven, bv. Mnl. *lettere* > Nnl. *letter*,
- * werkwoorden, bv. Mnl. *ic neme* > Nnl. *ic neem*, Mnl. *ic brachte* > Nnl. *ic bracht*, Mnl. *te doene* > Nnl. *te doen*,
- * voorzetsels, bv. Mnl. *ane* > Nnl. *aen*,
- * adverbia, bv. Mnl. *lange* > Nnl. *lang*,
- * adjectieven, bv. Mnl. *simpele* > *simpel*: *die simpel man* (attributief gebruikt), Mnl. *selsiene* > *selsien*: *daer hi selsien wesen can* (predikatief gebruikt),
- * lidwoorden, bv. Mnl. *ene* > Nnl. *een*,
- * telwoorden, bv. Mnl. *achte* > Nnl. *acht*.

Het grote toepassingsbereik en de regelmatigheid van de *e*-apocope wekt de indruk dat we te maken hebben met een blind werkende klankwet, die systematisch alle eind-sjwa's heeft doen wegvallen. Maar er zijn ook categorieën waarin de slotsjwa in de ontwikkeling naar het huidige Nederlands toe niet is gedeleerd (Boutkan 1998: 165-166; Van Loon 1996: 98):

- * in versteende uitdrukkingen, bv. *met name*, *in koelen bloede*, *zegge en schrijve*
- * in de verbuiging van het bijvoeglijk naamwoord, bv. *het witte huis*, *een grote man* (vergelijk: met betekenisdifferentiatie: *een groot man*),
- * in de verbuiging van de rangtelwoorden, bv. *een tweede huis*, *een eerste kind*,
- * bij gesubstantiveerde adjectieven, bv. *de blinde*, *de dove*. Als het gesubstantiveerde adjectief een zwak verbogen substantief werd, kon de *-e* wel geapocopeerd worden, bv. *dwaas*, *gek*, *vrek*, *zot* (Mnl. *een sot/een sotte*). Vergelijk familienamen als *De Bruine/De Bruin*, *De Groot/Groote* (Schönfeld 1970: § 124, opm. 2),

- * in de vervoeging van het zwakke preteritum, bv. *hij kookte, hij wandelde* (homonymievermijding met presens *hij kookt, hij wandelt*),
- * bij de nominale suffixen *-de, -te*, waarmee abstracta gevormd worden, bv. *vreugde, kunde, liefde, hitte, dikte, gedachte*,
- * bij gemoveerde vrouwelijke persoonsaanduidingen op *-e*, bv. *agente, studente, echtgenote, erfgename*,
- * in een groep losse woorden, bv. *linde, orde, dille, aanname, vete, hoeve, tarwe* enz. In veel gevallen treedt hier variatie op tussen woorden met en zonder sjwa, al dan niet met specificering naar betekenis of register, bv. *aanvraag - aanvraag, proeve - proef, keuze - keus, leuze - leus, snede - snee*.

De verklaring van deze uitzonderingen op de klankwettige *e*-apocope is het onderwerp van discussie geweest. Van Loon roept het principe van de morfologische distinctiviteit in. Morfemen kunnen als uitdrukking van categoriale onderscheidingen pas verdwijnen als ze hun gemotiveerdheid verliezen. Bij functieverlies van een morfeem gaan de gewone fonologische auslautwetten erop inwerken, maar indien daardoor ongewenste syncretisaties ontstaan, kan het morfeem behouden worden tegen de wetmatigheden van de fonologische afslijting in. De lotgevallen van de Nederlandse sjwa-apocope tonen aan dat het ideaal van de 'Ausnahmslosigkeit' van klankwetten slechts te bereiken is indien ook andere dan puur fonologische restricties in rekening worden gebracht (Van Loon 1996: 155-156).

Boutkan daarentegen verdedigt - in de neogrammatistische traditie - de stelling dat de *e*-apocope een blind werkende klankwet is, geen morfologisch geconditioneerd proces. Met twee regels en enkele plausibele analogieën achteraf verklaart hij de belangrijkste categorieën uitzonderingen op de sjwa-apocope, die op zich een louter fonetische ontwikkeling is (Boutkan 1998: 164, 169).

In deze bijdrage zal ik aan de hand van taalgegevens uit het ambtelijke Middelnederlands van de 13de en de 14de eeuw aantonen welke conditionerende factoren de *e*-apocope beïnvloed hebben en het ontstaan van deze klankwet in het Middelnederlands kunnen verklaren.

2. De oorsprong van de *e*-apocope in de 13de eeuw: een geconditioneerd verschijnsel

De klankwettige *e*-apocope is ouder dan vaak wordt aangenomen: ze is al aanwijsbaar in het laatste kwart van de 13de eeuw. In mijn onderzoek naar de flexie van het substantief in de 13de eeuw heb ik vastgesteld dat deze klankwet niet meteen het hele lexicon trof, maar een gefaseerd verschijnsel is, dat zich geleidelijk verspreidde over steeds meer groepen substantieven en over grotere delen van het taalgebied (Marynissen 1996: 408-409).

Vier conditionerende factoren bepaalden het optreden van de *e*-apocope bij zijn ontstaan in het Vroegmiddelnederlands (Marynissen 1996: 185 e.v.):

1. geografie: de *e*-apocope is in de 13de eeuw het verst gevorderd in het Utrechts, het Hollands en het Limburgs.⁽¹⁾ Het Brabants en het Vlaams zijn in die periode niet-apocoperende dialecten.
2. fonologie: de slotsjwa valt het eerst weg bij drie- of meerlettergrepige nomina waarvan de voorlaatste syllabe onbeklemtoond is en eindigt op een sjwa, gevolgd door een sonorant. Bv. Mnl. *riddere* > *ridder*, *réchtere* > *réchter*, *léttere* > *létter*, *séghele* > *séghele*, *scépene* > *scépen*, maar: Mnl. *mólenáere*, *wóukeráere*, *tóllendere*.
3. morfologie: de slot-*e* wordt minder vaak en minder vroeg gedeleerd wanneer hij morfeemwaarde heeft als casusuitgang (datief) dan als auslaut in de nominatief-accusatief.
Ook het feminiene genus van nomina heeft een remmende invloed op de sjwadeletie: bij het vrouwelijke substantief *lettere* bv., dat dezelfde fonologisch-prosodische structuur heeft als de masculina, beschreven in 2., heeft de *e*-apocope zich in de 13de eeuw nog niet doorgezet.⁽²⁾ Als markeerder van het feminiene genus was de auslautsjwa minder vatbaar voor deletie.
4. chronologie: de sjwa-apocope neemt een aanvang in het laatste kwart van de 13de eeuw.

3. Een verklaring voor het ontstaan van de *e*-deletie

Welke van deze factoren, die aangeven onder welke condities de klankwettige *e*-apocope begonnen is, kunnen als verklaring voor het ontstaan van deze fonologische verandering worden ingeroepen?

Het belang van de fonologische conditie wordt duidelijk als we nagaan hoe de genoemde drielettergrepige nomina in de niet-apocoperende zuidelijke dialecten gerepresenteerd zijn. Ook in het Vlaams en het Brabants heeft vaak een vocalische reductie plaatsgehad, maar dan niet van de slotlettergreep, wel van de middelste lettergreep: Vlaams/Brabants: *riddre*, *lette*, *segle*. Syncope van de toonloze *-e-* is weliswaar fonetisch gelimiteerd: het verschijnsel treedt enkel op indien een articulatorisch aanvaardbare consonantencluster ontstaat.⁽³⁾ Vormen als bv. *dekne*, *somre* komen niet of nauwelijks voor.

In het 13de-eeuwse Middelnederlands bestaat er een correlatie tussen het optreden van sjwa-syncope in de middelste lettergreep en het ontbreken van de *e*-apocope. In de dialecten waarin niet wordt geapocopeerd (het Vlaams en het Brabants) ligt het aantal

gesyncopeerde vormen bij de masculiene substantieven op *-ere* hoger dan in de dialecten waarin de slot-*e* al vóór het einde van de 13de eeuw regelmatig is gedeleerd. Omgekeerd is syncope van de sjwa in de middelste lettergreep minder courant in de regio's waarin de *e*-apocope zich al vroeg heeft doorgezet (Utrecht, Holland, Limburg).⁽⁴⁾

Beide vocaalreducties sorteren hetzelfde effect: in plaats van driesyllabige nomina met een opeenvolging van twee onbeklemtoonde syllaben (bv. *riddere*) komen tweesyllabige substantieven waarin een beklemtoonde syllabe gevolgd wordt door een onbeklemtoonde lettergreep tot stand: *ríddre* / *ridder*. De *geapocopeerde* resp. *gesyncopeerde* vormen zijn geografisch complementair verdeeld over het taalgebied. Het Vlaams en het Brabants zijn syncoperende dialecten, het Utrechts, het Hollands en het Limburgs zijn apocoperende dialecten.

Deze vaststelling werpt een licht op de oorzaken van de deletie van de auslaut-*e*'s in bepaalde regio's. Het ontstaan van de *e*-apocope in Mnl. meerlettergrepige nomina op *-ere*, *-ene*, *-ele* hangt samen met de tendens om de opeenvolging van twee zwakbetoonde syllaben op te heffen. Het streven naar een prosodische structuur waarin een beklemtoonde en een niet-beklemtoonde lettergreep afwisselen, ligt aan de basis van deze fonologische verandering, die mettertijd een groot deel van het Nederlandse lexicon zal betreffen.

Het optreden van de *e*-apocope is in de 13de eeuw nog sterk gebonden aan de factoren die aanleiding hebben gegeven tot zijn ontstaan. De preferentie voor een prosodische structuur zonder een opeenvolging van twee onbeklemtoonde syllaben verklaart niet alleen waarom de *e*-apocope het vroegst en het vaakst optreedt bij meerlettergrepige masculina op *-ere*, maar tevens waarom de *e*-apocope bij het merendeel van de vrouwelijke substantieven in de 13de eeuw nog ontbreekt. De meeste feminiene nomina bestaan initieel uit twee lettergrepen: een beklemtoonde en een onbeklemtoonde syllabe, bv. Mnl. *vrouwe*, *strate*, *sake*. Aan deze prosodisch 'ideale' lettergreepstructuur hoefde niets te worden gewijzigd. De slot-*e*, die historisch al het frequentst aanwezig was bij de feminina, ging als markeerder bij uitstek van vrouwelijke woorden fungeren, hetgeen een remmende invloed had op de progressie van de *e*-apocope in deze omgeving. Monosyllabische feminina, ontstaan als gevolg van klankwettige *e*-apocope, vormden pas later een constituerend deel van het lexicon.

4. De continuering van de *e*-apocope in de 14de eeuw

Nu we bepaald hebben onder welke condities de *e*-apocope is ontstaan in de 13de eeuw en we een verklaring voor het ontstaan van de *e*-deletie hebben vooropgesteld, rijst de vraag of deze klankwet zich in de volgende eeuw sterker doorzet en of de factoren die het optreden van het verschijnsel bij zijn ontstaan conditioneerden, in de 14de eeuw onverminderd gelden.⁵

In hun recensie van mijn proefschrift hebben P. van Reenen en M. Mulder de *e*-apocope in de 14de eeuw op basis van de attestaties van twee substantieven, nl. de masculina *zoon* en *brief*, Mnl. *sone* resp. Mnl. *brief*, behandeld.

Bij het substantief *zoon* nemen zij in de eerste helft van de 14de eeuw twee onafhankelijke centra van *e*-apocope waar: een Limburgs gebied, dat het oudste lijkt omdat de apocope in *zoon/zone* daar het frequentst voorkomt en een tweede gebied in Holland, in de buurt van Amsterdam en Den Haag/'s-Gravenzande. Pas na 1360 groeien beide gebieden aan elkaar vast (Van Reenen & Mulder 1998: 149, kaart 1: 151).⁽⁶⁾

Deze stelling wordt ten eerste niet ondersteund door de gegevens uit het corpus Van Reenen-Mulder. De *e*-apocope bij *zone* is in de periode 1330-1359 het frequentst in het Brabants, niet in het Limburgs (zie tabel 1).⁽⁷⁾ In Limburg zijn de *e*-loze vormen *soen* weliswaar couranter dan de vormen *sone*, maar het betreft zeer lage aantallen gegevens (4x *soen* / 3x *sone*), zodat enkele bijkomende attestaties de percentages aanzienlijk kunnen doen wijzigen. De veronderstelling dat het Limburgse apocoperingsgebied het oudste is, kan bovendien niet worden bewezen. Vóór 1330 is het betrokken substantief in het 14de-eeuwse corpus nl. niet geattesteerd in Limburg⁽⁸⁾, terwijl er in het eerste kwart van deze eeuw in Noord- en Zuid-Holland wel al vindplaatsen *soen* zijn, die in die periode nog naast vormen *sone* staan: Egmond 1300: *tiegens iacoppe peters soen van boschusen*; Delft 1322: *wi jan dirrics zoen van der borch ende symoen boudekijns zoen*; Gorkum 1324: *wij ... arnt arnt cappen soen*.⁽⁹⁾ In 1343 verschijnen ook in Utrecht de eerste *soen*-vormen, die er vanaf 1360 snel in aantal toenemen. In de Hollandse steden domineren de sjwaloze vormen vanaf 1345.

Ten tweede is het woord *zoon* ongeschikt om voor het zuidoosten van het taalgebied in een studie van de chronologie van de *e*-apocope te worden betrokken.

Dit substantief is nl. een kortsyllabige *u*-stam, die evenals de kortsyllabige *i*-stammen in het Nederlands-Nederduits zijn eindvocaal tot in de middelperiode kon behouden, maar in het Hoogduits die vocaal al veel vroeger verloor. Dat verklaart bv. de tegenstelling tussen Hoogduits *Bach* en Nederlands *beek*, Mnl. *beke*, beide uit Wgerm. **baki*-. Het Nieuwhoogduits heeft dan ook *Sohn* en niet **Sohne*. De vraag rijst dan waar de grens tussen de Hoogduitse ontwikkeling en de Nederlands-Nederduitse lag. Volgens Goossens (1999: 156-158) heeft er een mengzone tussen beide bestaan, waarbij het Limburgs en zelfs het Brabants herhaaldelijk aansloten bij het Hoogduits. Ook het feit dat *zoon* in het Limburgs sleeptoon heeft, bewijst dat het er eenlettergrepig was, en dus geen slotsjwa heeft gehad.

De honderden attestaties *son*, *soen* uit het 13de-eeuwse goederenregister van Oudenbiezen doen niets af aan onze conditionering van de klankwettige sjwa-apocope; er was immers geen slotsjwa aanwezig die voor deletie in aanmerking kwam. Stond de slotsjwa er wel, zoals het geval is in de vijf Maastrichtse documenten uit de 13de eeuw waarin een nominatief *sone* voorkomt (14x), dan is deze in de 13de eeuw behouden (Marynissen 1996: 245).

Van Reenen & Mulder grijpen de variatie *sone/soen* in het 14de-eeuwse corpus ook aan om, in het verlengde van mijn studie over de 13de eeuw, te onderzoeken of de sjwa minder gemakkelijk wegvalt wanneer deze morfeemwaarde heeft als datiefuitgang dan in de nominatief/accusatief, waar de eindsjwa tot het grondwoord behoort. In de 13de eeuw geldt

deze morfologische conditie onverkort: de sjwa is in de datief overal behouden (Marynissen 1996: 246). Volgens Van Reenen & Mulder (1998: 150-151) verdwijnt in de 14de eeuw in oostelijk Noord-Brabant en in het noordoosten van het taalgebied de datief-*e* inderdaad later dan de stam-*e*, maar in het westen en het zuiden is er geen enkel verschil tussen de nominatief en accusatief singularis *zone/zoon* aan de ene kant en de datief sing. aan de andere kant. Op de door hen afgedrukte kaart 1 met de apocope van -*e* in het enkelvoud van *zoon/zone* in de periode 1330-1359 is deze stelling jammer genoeg geenszins te controleren, omdat de nominatief/accusatief- en datiefvormen er samen genomen zijn.

Op kaart 2 'Apocope van de datiefuitgang: *brief/brieve* gedurende de 14de eeuw' is wel onderscheiden naar de casus. Apocope kan in dit woord, dat initieel niet op -*e* eindigt, enkel in de datief optreden. Ook hier zien Van Reenen & Mulder twee, evenwel weinig nadrukkelijk onderscheiden centra van sjwaverlies: Limburg enerzijds en Holland en Utrecht anderzijds. Kaart 2 suggereert, m.i. ditmaal terecht, dat de apocope van de datiefuitgang het verst gevorderd is in het Limburgs (17/65 vindplaatsen = 26%).⁽¹⁰⁾ Maar alle Limburgse *brief/brieve*-attestaties stammen uit de tweede helft van de eeuw, terwijl er in Holland en Brabant al voor 1350 enkele datiefvormen *brief* zijn.⁽¹¹⁾ De oudste bewijsplaatsen van *e*-apocope in de datief van *brief* komen uit het zuidoosten van het taalgebied: regio Tongerlo 1315: *al dat in desen brief bescreven es*, Helmond 1329: *met desen brief*. Dat Utrecht zich niet als een apocoperingsgebied manifesteert, is lexicaal te verklaren: in de Utrechtse oorkonden is de formule *in orconde des briefs* (genitief) veel gebruikelijker dan *in orconde desen brieve* (datief).

Vervolgens heb ik uit het 14de-eeuwse corpus enkele substantieven geselecteerd waarmee de voor de 13de eeuw vastgestelde conditionering van de *e*-apocope op zijn geldigheid kan worden geverifieerd: de drielettergrepige Mnl. masculina *rechtere*, *riddere* en *schepene*; het nomen *lettere*, dat dezelfde prosodische opbouw heeft als de masculina waarbij de *e*-apocope het eerst optreedt, maar vrouwelijk is, en het tweesyllabige vrouwelijke Mnl. substantief *kerke*.

Bij de nomina *rechtere* en *riddere* was in het Hollands en het Utrechts al in het laatste kwart van de 13de eeuw de auslaut-*e* in ca. driekwart van de gegevens (nom./acc. singularis) gedeleerd. De vorm *riddere* was in het Limburgs in een vijfde van de attestaties *riddcr* geworden (cijfers in voetnoot 1).

In de 14de eeuw heeft de *e*-apocope zich bij het substantief *rechtere* sterk doorgezet: de fonologische wijziging van *rechtere* naar *rechter* is - al in de eerste helft van de eeuw - zo goed als voltooid in het Hollands, het Utrechts, het Oost-Noord-Brabants en het Oost-Limburgs (zie kaart 1: *rechtere/rechter* in de 14de eeuw, nom./acc. singularis). De *e*-apocope is bovendien - vanaf het begin van de overlevering van het Nederlands in deze gebieden - nadrukkelijk aanwezig in het Noord-Nederrijns, het IJssellands en het Achterhoeks-Twents. In het zuiden van het taalgebied blijft het zuidelijke Brabants voorlopig buiten het bereik van

de klankwettige *e*-deletie; het zuidwesten van Limburg vormt een overgangsgebied tussen vormen met en zonder auslaut-*e*.

Bij het substantief *riddere* (nom.-acc. sing.) komt een vergelijkbaar kaartbeeld tot stand. Het Hollands en het Utrechts hebben in de 14de eeuw uitsluitend geapocopeerde vormen. De oudste vindplaatsen dateren uit het prille begin van de 14de eeuw: 1303 Egmond: *gherart van raephorst ridder*; 1318 Utrecht: *peter oude ridder*. Ook in het Noord-Brabants is er al een zeer oud bewijs van sjwaverlies: 1308 regio Breda: *ic philips van lidekerke ridder*, maar de geapocopeerde vormen alterneren er dan nog met vormen met sjwa-*e*-auslaut: 1307 regio Eindhoven: *wi willem riddre here van cranendonc*. Het IJssellands en het Limburgs, inclusief het zuidelijke Limburgs, manifesteren zich duidelijk als apocope-rende dialecten.⁽¹²⁾

De enkelvoudsvorm van het substantief *scepe* is in de 13de en de 14de eeuw ongelijk gespreid over het taalgebied. In de 13de-eeuwse Hollandse en Utrechtse oorkonden is dit substantief geattesteerd als *scepen* (4 vindplaatsen (nom. sing.) uit het einde van de eeuw); in het Limburgs, waar het woord als singularis vaker voorkomt, kondigt de *e*-apocope zich in de 13de eeuw zeer voorzichtig aan.⁽¹³⁾ Ook in de 14de eeuw is in het Hollands en het Utrechts de eind-*e* in de vier overgeleverde attestaties gedeleerd: *scepen*. In het 14de-eeuwse Limburgs is de *e*-apocope bij dit woord duidelijk zichtbaar, hoewel niet voltooid.⁽¹⁴⁾ De oudste 14de-eeuwse vindplaats zonder -*e* aan het einde stamt uit Oost-Noord-Brabant. Het betreft een samenstelling: 1329 Helmond: *henric van endehouen onse medescepen*.

Ook het feminiene substantief *lettere* is niet in alle middeleeuwse regio's in het enkelvoud overgeleverd. Met name in het noordoosten, waar het heteroniem *brief* in gebruik was, komt het niet voor. In de 13de eeuw is *e*-deletie bij dit substantief uiterst zeldzaam.⁽¹⁵⁾ Ook in de 14de eeuw verliest dit substantief zelden zijn eind-*e*, maar de gegevens (nom.-acc. sing.) maken duidelijk waar het geografische begin van de klankwettige *e*-apocope moet worden gesitueerd: in het Hollands. In deze dialectregio wordt de *e*-deletie ingezet: in 8 van de 13 vindplaatsen (= 62%) van het feminiene *lettere* is de slotsjwa verdwenen. 7 van deze 8 Hollandse *letter*-vormen dateren bovendien uit de eerste helft van de 14de eeuw. De oudste vindplaats is: 1303 Egmond: *alle die dese letter sullen sien*. In Noord-Brabant is eenmaal een vroege geapocopeerde vorm geattesteerd (op een totaal van 73 attestaties = 1%): 1338 's-Hertogenbosch *des hi letter heeft*. In het Limburgs (11 vindplaatsen), het Utrechts (1 attestatie) en het Vlaams (82 vindplaatsen) is in de 14de eeuw geen enkel zichtbaar bewijs van *e*-apocope bij dit substantief.

Het feminiene *lettere* heeft dezelfde fonologische structuur als de nomina *rechtere* en *riddere*, een structuur die het ontstaan van de *e*-apocope begunstigt (zie punt 3). Niettemin verliest *lettere* zijn eindsjwa veel minder makkelijk dan zijn masculiene tegenhangers, waarbij de *e*-apocope in de 14de eeuw in bepaalde dialectregio's zo goed als voltooid is. Het toont aan dat het feminiene genus een remmende invloed heeft op het optreden van de klankwet-

tige *e*-apocope. De deletie van de slot-*e* wordt bij de feminina in de 14de eeuw voorzichtig ingezet; het proces neemt een aanvang in het Hollands.

De gegevens voor het nomen *kerke* (nom.-acc. sing.) leiden tot dezelfde conclusie: als markeerder van het feminiene genus blijft de slotsjwa lang behouden. Bij het vrouwelijke substantief *kerke* blijft de eind-*e* in de eerste helft van de 14de eeuw geen enkele maal achterwege. De oudste vindplaats van een vorm zonder -*e* is: 1356 Breda: *die moederkerk*. Het betreft hier een samenstelling, waarbij de *e*-deletie geen monosyllabisch woord oplevert. De overgang van een tweelettergrepig naar een eenlettergrepig femininum heeft pas aan het einde van de 14de eeuw voor het eerst plaats: in 1383 in Ameide (Utrechts), in 1390 in Haarlem (Hollands). In het oosten van het taalgebied (Limburgs, Achterhoeks-Twents, IJssellands, Gronings-Noord-Drents) is de klankwettige *e*-apocope in de 14de eeuw bij Mnl. *kerke* nog afwezig.

De tweede morfologische factor, nl. dat de slot-*e* minder vaak en minder vroeg wordt gedeleerd wanneer hij morfeemwaarde heeft als casusuitgang (datief) dan als auslaut in de nominatief-accusatief⁽¹⁶⁾, blijkt een minder remmend effect te hebben op het apocoperingsproces dan het genus van de substantieven.

Bij de nomina *rechter* en *ridder* komen *e*-loze vormen in de datief even vroeg voor als in de nom.-acc., en ze zijn ook niet of nauwelijks minder frequent. Opvallend bij het substantief *rechter* zijn de hoge cijfers voor *e*-loze datieven in het Limburgs, het Achterhoeks-Twents en het IJssellands.⁽¹⁷⁾ Maar net zoals bij de datief sing. *brief*, stammen deze oostelijke vindplaatsen uit de tweede helft van de 14de eeuw, terwijl er in het Hollands en het Utrechts al kort na de eeuwwisseling sjwaloze datieven worden geschreven.⁽¹⁸⁾

Het beperkte materiaal laat enkel de voorzichtige conclusie toe dat ook in de datief sing. snel aangesloten wordt bij het ingezette apocoperingsproces. Hierdoor komt een uniformer enkelvoudsparadigma tot stand, waarin het flexieonderscheid tussen de nom.-acc. en de datief formeel genivelleerd is.

4. Conclusie

De voortzetting van de klankwettige *e*-apocope in de 14de eeuw is aan dezelfde condities gebonden als in de 13de eeuw.

In geografisch opzicht trekt de *e*-apocope een horizontaal-diagonale scheiding door het Middelnederlandse taalgebied. Bij de meerlettergrepige masculina op -*ere*, -*ene* is de deletie van de onbeklemtoonde slotvocaal in een brede strook die het Hollands, het Utrechts, het Oost-Noord-Brabants en het Limburgs omvat, al in de eerste helft van de 14de eeuw grotendeels voltooid. De *e*-apocope is bovendien - vanaf het begin van de overlevering van het Nederlands in deze gebieden - nadrukkelijk aanwezig in het Noord-Nederrijns, het Achterhoeks-Twents en het IJssellands, maar er nog niet veralgemeend. Het zuidelijke Brabants en het Vlaams blijven in de 14de eeuw buiten het bereik van deze klankwet.

De klankwettige *e*-apocope, primair een fonologisch proces, werd afgeremd door morfologische factoren. Bij feminiene nomina (Mnl. *lettere*, *kerke*) verliep de invoering van de *e*-deletie veel langzamer, ook al had het substantief een prosodische structuur die het ontstaan ervan begunstigde (Mnl. *lettere*).

Dat de slotsjwa morfeemwaarde had als casusuitgang (datief sing.) remde de progressie van de *e*-apocope in mindere mate dan het genus van het substantief. Als we – met Van Loon (1996: 155-156) – aannemen dat morfemen als uitdrukking van categoriale onderscheidingen pas verdwijnen als ze hun gemotiveerdheid verliezen, wijst de relatief snelle wegval van de datiefuitgang, waardoor het enkelvoudsparadigma formeel uniformer werd, op het voortschrijdende proces van deflexie in het Middelnederlands van de 14de eeuw.

De invoering van de *e*-apocope is fonologisch, morfologisch, geografisch en chronologisch gefaseerd verlopen. De lokalisering van de in de 14de eeuw nog zeldzame geapocopeerde vormen *letter* en *kerk* wijst erop dat de genese van de klankwettige *e*-apocope in het Hollands-Utrechts ligt. De situering van de al in de eerste helft van de 14de eeuw courante disyllabische masculiene woordvormen *rechter*, *ridder* en *scepen* toont daarnaast aan dat deze klankwet ook in het Oost-Noord-Brabants en het Limburgs al vroeg vaste voet gekregen heeft.

Bibliografie

BOUTKAN, D. & M. KOSSMANN

(1998), Over sjwa-apocope in het Nederlands. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 114, 164-171.

GOOSSENS, J.

(1999), Het vocalisme van *zeug*. In: *Taal & Tongval* 51, 154-165.

MARYNISSEN, A.

(1996), *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands*. Studies op het gebied van de Nederlandse taalkunde nr. 2. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek. Uitgeverij Peeters, Leuven.

VAN LOON, J.

(1996), *Endogene factoren in de diachrone morfologie van de Germaanse talen*. Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse afdeling, nr. 17. Drukkerij Michiels, Tongeren.

VAN REENEN, P. & M. MULDER

(1998), Recensie van A. Marynissen, *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands*. Studies op het gebied van de Nederlandse taalkunde nr. 2. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek. Uitgeverij Peeters, Leuven. 1996. In: *Nederlandse Taalkunde* 3, 147-153.

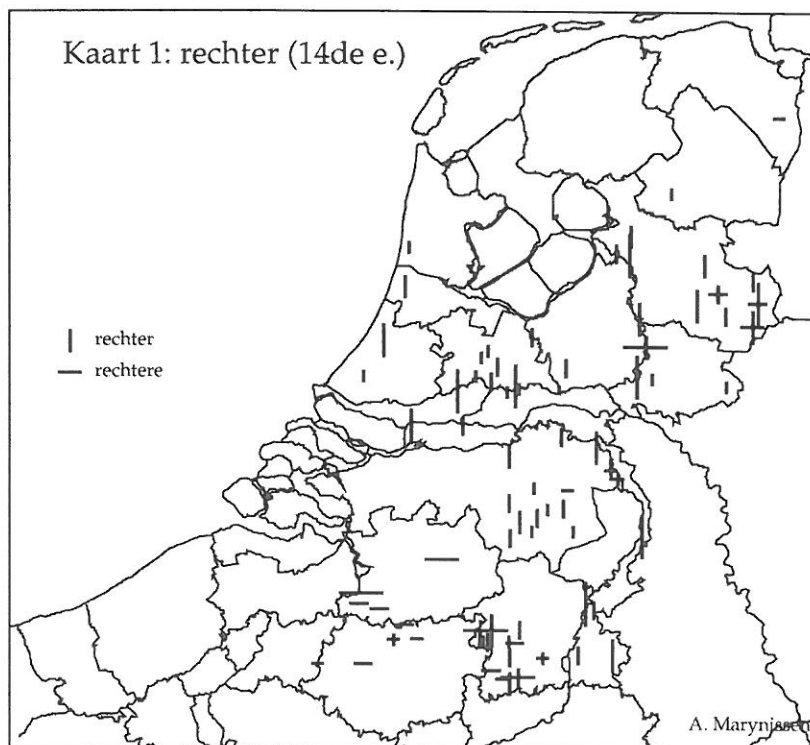
Bijlagen

Tabel 1: soon/sone-vormen in oorkonden tussen 1330-1359 (data: corpus Van Reenen-Mulder)

	Vla	Holl	Brab	Utr	Limb	AcTw	IJs	GrND
soon	8 4%	251 47%	241 69%	7 8%	4 57%	- 0%	13 20%	- 0%
sone	174 96%	283 53%	109 31%	75 92%	3 43%	13 100%	53 80%	1 100%
Totaal	182	534	350	82	7	13	66	1

Dialectgebieden: Vla = Vlaams, Holl = Hollands, Brab = Brabants, Utr = Utrechts, Limb = Limburgs, AcTw = Achterhoeks-Twents, IJs = IJssellands, GrND = Gronings-Noord-Drents. In de Noord-Nederrijnse teksten uit het corpus is dit substantief niet overgeleverd.

Kaart 1: E-apocope in de nominatief en accusatief singularis bij Mnl. rechter in de 14de eeuw (data: corpus Van Reenen-Mulder)

Noten

- (1) Bijvoorbeeld: enkele cijfers voor de nomina *ridder* en *rechter* (Marynissen 1996: 185):
 Utrecht: nominatief singularis *ridder*: 11/14 vindplaatsen = 79%; nominatief + accusatief singularis *rechter*: 6/6 attestaties = 100%.
 Holland: nom. sing. *ridder*: 34/76 vindplaatsen = 45%; acc. sing. *ridder*: 13/22 = 59%. Nom. sing. *rechter*: 10/15 = 67%; acc. sing. *rechter*: 5/7 = 71%.
 Limburg: nom. sing. *ridder*: 4/19 vindplaatsen = 21%.
 Zie voor de verantwoording van de indeling van de schrijfcentra in dialectgebieden p. 79-83 en de grondkaart op p. 451.
- (2) Cijfers: zie voetnoot 15.
- (3) Dit wil zeggen: het tweede element van de consonantencluster die ontstaat na syncope van de sjwa is een sonorant. Als de articulatieplaats van het eerste en tweede element gelijk is, treedt in de regel syncope op, bv. *riddre*, *rechtre*, *meestre*; als de articulatieplaatsen van de twee medeklinkers verschillen, treedt *e*-syncope soms wel, soms niet op, bv. *scepene/scepne*, *segele/segle*, *ackre/ackere*. De clusters *-vr-* en *-kn-* zijn uitgesloten (Marynissen 1996: 101).
- (4) In alle dialectgebieden zijn er ongeveer evenveel tweelettergrepige (nom.-acc. *ridder* + *riddre*: ca. 75%) als drielettergrepige vormen (nom.-acc. *riddere*: ca. 25%). Het aantal syllaben verschilt dus regionaal niet, wel verschilt de manier waarop de reductie van een initieel drielettergrepig nomen als *riddere* tot een tweelettergrepig substantief gerealiseerd wordt: hetzij door *e*-apocope, hetzij door *e*-syncope.
 Exacte cijfers: zie Marynissen 1996: 187-188.
- (5) Voor dit onderdeel is gebruik gemaakt van een omvangrijk corpus van 14de-eeuwse oorkonden, het zgn. 'corpus Van Reenen-Mulder' (VU) (versie van december 2002). Ik dank prof. dr. P. van Reenen voor het ter beschikking stellen en Paul Bijnens voor het operationeel maken van dit corpus voor mijn vraagstelling.
- (6) De stelling dat de *e*-apocope bij Mnl. *sone* in twee afzonderlijke, aanvankelijk niet met elkaar verbonden gebieden is ontstaan, wordt opnieuw te berde gebracht in P. van Reenen & M. Mulder, *Linguistic interpretation of spelling variation and spelling conventions on the basis of charters in Middle Dutch and Old French: methodological aspects and three illustrations*. In: M. Goyens & W. Verbeke, *The dawn of the written vernacular in western Europe*. Leuven, University Press, 2003, pp. 179-199. In tegenstelling tot de bijdrage uit 1998 wordt in dit artikel bij het Limburgse apocoperingsgebied ook het oosten van Noord-Brabant gerekend.
 De 14de eeuw is in de bijdrage uit 2003 opgesplitst in vier periodes (1330-1349, 1350-1369; 1370-1389; 1390-1400). Voor iedere periode is een kaart gemaakt waarop de tegenstelling *zone/zoön* wordt weergegeven. Bovendien is een kaart met gegevens uit de moderne dialecten toegevoegd. Vergeleken met kaart 1 uit Van Reenen & Mulder 1998 zijn de kleuren omgekeerd: de donkere gebieden stellen nu de vorm *zone* voor, de lichtgekleurde gebieden de vorm *zoön*.

- (7) Op een puntsymboolkaart met de varianten *soen/sonē* in de periode 1330-1359 die ik zelf gemaakt heb, tekent de Brabantse apocoperingshaard zich af in het oosten van Noord-Brabant. In zuidelijk Brabant komen sjwaloze vormen *soen* dan nog helemaal niet voor.
- (8) De oudste 14de-eeuwse Limburgse vindplaatsen zijn: 1338 *neven soen* (Brustem) en 1345: *reymboyt vre soen* (regio Venlo).
- (9) Oudste vindplaats van de geapocopeerde vorm *soen* in de overige Zuid- en Noord-Hollandse schrijfcentra: Dordrecht: 1328; Amsterdam: 1333; Leiden: 1335; Gouda: 1338; Den Haag: 1339; Wateringen: 1339; 's-Gravenzande: 1344; Haarlem: 1347.
- (10) Indien er voldoende vindplaatsen uit geografisch goed gespreide schrijfcentra voorhanden zijn, levert de door Wattel & Van Reenen ontworpen kaarttechniek, waarbij de data geëxtrapoleerd worden, resultaten op die vrij goed overeenstemmen met de feitelijke gegevens (bv. de wegval van de datiefuitgang bij *brief*). Bij een gering aantal vindplaatsen (bv. *soen/sonē* in het Limburgs) bestaat het risico dat het beeld vertekend wordt: deze zeldzame vindplaatsen wegen verhoudingsgewijs te zwaar door in het resultaat.
- Puntsymboolkaarten, gegenereerd vanuit de feitelijke attestaties, bieden een exactere afspiegeling van de feiten. Dit kaarttype heeft dan ook mijn voorkeur.
- (11) Periode 1300-1349: Hollands: datief *brief*: 5/132 vindplaatsen = 3,8%; Brabants: datief *brief*: 4/21 attestaties = 19%.
- (12) Cijfers: nom.-acc. sing.: Limburgs: 24/26 attestaties *ridder* = 92%; IJssellands: 16/17 vormen *ridder* = 94%. Oudste IJssellandse vindplaats *ridder*: 1326 regio Zutphen: *her johan here van bilant ridder*; oudste Limburgse vindplaats: 1345 regio Venlo: *her gherart ridder*.
- (13) 13de-eeuws Limburgs: nom. sing. 2/21 vindplaatsen *scepen* = 9.5%. Nl. Tongeren 1277, Maastricht 1294 (Marynissen 1996: 189).
- (14) 14de-eeuws Limburgs: nom.-acc. sing. 19/26 vindplaatsen *scepen* = 73%.
- (15) Aantal attestaties *letter* in de 13de eeuw: Hollands: nom.-acc. sing. 3/267 = 1%; Brabants: nom. sing.: 1/69=1.4%. Voor het Limburgs zijn er te weinig attestaties om het effect van de *e*-apocope te kunnen meten (Marynissen 1996: 158).
- (16) Enkel de nomina *rechte* en *riddere* laten observaties toe wat de frequentie van de *e*-deletie in de datief sing., vergeleken met de nom.-acc., betreft. De substantieven *kerk* en *letter* zijn niet geschikt voor deze vraagstelling omdat het feminiene flexieparadigma in de datief *-e* of *-en* heeft, niet *-ø* of *-e*. Mnl. *scepe* is enkel in het Limburgs voldoende geattesteerd als datief sing. om aan de gegevens een conclusie te verbinden.
- (17) Percentages voor de uitgangsloze datief sing. *rechter*: Limburgs: 11/12=92%; Achterhoeks-Twents: 11/11=100%; IJssellands: 5/6=83%. Ter vergelijking: percentages voor de nom.-acc. sing. *rechter*: Limburgs: 19/25=76%; Achterhoeks-Twents: 47/56=84%; IJssellands: 73/96=76%.
- (18) Oudste vindplaatsen van de uitgangsloze datief: Egmond 1303: *ridder*; Utrecht 1309: *ridder*; Leiden 1322: *rechter*.